

θεώρηση τῆς διαλεκτικῆς αὐτῆς σχέσης συνιστᾶ τὴ γνωστικὴ λειτουργία ὡς βίωμα, ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὸ cogito νοούμενο σὰν σχέση ens cogitans καὶ cogitatum. Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς λειτουργίας αὐτῆς ἐπιβάλλεται ἀντικειμενικά, ὄχι μόνο γιατί τὸ ἀντικείμενο προσφέρεται μὲ ὅλες του τὶς ιδιότητες καὶ γεμίζει τὴν ἀντιληπτικὴ λειτουργία τοῦ ὑποκειμένου, μὰ καὶ γιατί τὸ ὑποκείμενο κατέχεται ἀπὸ τὴ διάθεση πρὸς τὸ γινώσκειν, ποὺ ἐκδηλώνεται σὰν τάση κατατοπισμοῦ τοῦ πάνω στὴν πραγματικότητα, ποὺ τὸ περιβάλλει. Ἡ γνωστικὴ αὐτὴ διάθεση ἀποτελεῖ τὴν προβαθμίδα τῆς δράσης, γιατί ἂν κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς πρόθεσης γιὰ δράση εἶναι ἡ προσχώρηση τοῦ ὑποκειμένου πρὸς ἓνα ἀντικείμενο, ποὺ θεωρεῖ σὰν ἰδεῶδες, τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ ἔχει ἀνάγκη νὰ λάβῃ σαφῆ καὶ ἐναργῆ γνώση σὲ τρόπο, ποὺ ἡ δράση του νὰ εἶναι πιὸ ἀποτελεσματικὴ.

II. Η ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

1. Ὁ ὀρθολογισμός.

Κατὰ τὴν ἀποψη αὐτὴ πηγὴ τῆς γνώσης εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος, δηλαδή μιὰ νοητικὴ λειτουργία προικισμένη μὲ ὠρισμένα στοιχεῖα, ποὺ ἡ προεμπειρικὴ τους προέλευση προσδιορίζει τὸν ἀπριορικὸ χαρακτήρα τῆς γνώσης. *Πρόδρομος* τοῦ ὀρθολογισμοῦ θεωρεῖται ὁ Ἡράκλειτος, ποὺ εἶπε: «κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ τὰ ὦτα βαρβάρους ψυχὰς ἔχόντων» (ἀπόσπ. 17). Κατὰ τὸ Διογένη Λαέρτιο, θεμελιωτῆς τοῦ ὀρθολογισμοῦ εἶναι ὁ Παρμενίδης, ποὺ θεωρεῖ τὸ λόγο σὰν μοναδικὴ πηγὴ τῆς ἀλήθειας: «κριτήριον δὲ τὸν λόγον εἶπε, τὰς τ' αἰσθήσεις μὴ ἀκριβεῖς ὑπάρχειν» (Θ, 3, 22). Τὴν ἴδια γνώμη ἔχει καὶ ὁ Δημόκριτος παρὰ τὴν ἐμπειρικὴ χροιά τῆς φιλοσοφίας του: *γνησία γνώμη* εἶναι ἡ γνώση τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἐνῶ ἡ γνώση τῶν αἰσθήσεων εἶναι *σκοτὴ γνώμη*. Ὁ Ἀναξαγόρας τονίζει τὸ ἀδύνατο τῆς ἐπίτευξης τῆς ἀλήθειας μὲ τὶς αἰσθήσεις: «ὑπὸ ἀμαυρότητος αὐτῶν οὐ δυνατοὶ εἶσμεν κρίνειν τ' ἀληθές» (Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, Πρὸς Μαθηματικούς, II, 7, 90). Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ προέλευση τῆς γνώσης εἶναι ὑπερβατικὴ καὶ χαρακτηρίζεται ὡς ἀνάμνηση τῶν Ἰδεῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης, παρ' ὅλο ποὺ εἶναι στὸ βάθος ἐμπειρικός, θεωρεῖ

καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον, τὸ νοῦ, ὡς πηγὴ τῆς γνώσης. Κάτι παρόμοιο δέχονται καὶ οἱ Στωϊκοί, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Διογένη Λαέρτιου· «ἄλλοι δέ τινες τῶν ἀρχαιοτέρων Στωϊκῶν τὸν ὀρθὸν λόγον κριτήριον ἀπολείπουσιν, ὡς Ποσειδώνιος ἐν τῷ περὶ κριτηρίου φησὶν» (Ζ. 54). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ θεωρία τῶν Στωϊκῶν γιὰ τὴν «καταληπτικὴ φαντασία», ποὺ ἡ λειτουργία της προσδιορίζεται αἰσθητὰ ἀπὸ τὴν πρόληψη, ποὺ κατὰ τὸ Χρύσιππο εἶναι «ἐννοια φυσικὴ τῶν καθόλου» (Διογ. Λαέρτ. Ζ, 54). Οἱ νεοπλατωνικοὶ δέχονται σὰν πηγὴ τῆς γνώσης τὸν κοσμικὸ νοῦ, τὴ θεότητα τὴν ἴδια, ποὺ ἐκπέμπει μιὰ ἀκτινοβολία, ποὺ ἡ ἐνέργειά της φτάνει στὸ νοῦ μας σὰν περίλαμψη. Ἀνώτερη μορφή της εἶναι ἡ ἔκσταση καὶ μὲ μέσο αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ Θεό. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ γόνιμα στοιχεῖα τῆς φιλοσοφίας τῶν νεοπλατωνικῶν εἶναι ἡ ἐνύπαρξη τῶν ἐμφύτων ἐννοιῶν στὸν ἄνθρωπο. Ἡ ἰδέα αὐτὴ κυριάρχησε σ' ὅλη τὴν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα καὶ πάνω σ' αὐτὴν θεμελίωσε ὁ *Descartes* τὸ νεώτερο ὀρθολογισμό. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ὑπαρξης τοῦ ἐγώ, ποὺ πέτυχε μὲ τὴ μεθοδικὴ ἀμφιβολία (*dubito - cogito - sum*), στὴν ἰδέα τῶν ἐμφύτων ἐννοιῶν στηρίχτηκε γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴ μεταφυσικὴ του. Χαρακτηριστικὲς τῆς θέσεις, ἐκτὸς ἀπὸ κείνην ποὺ ἀναφέρεται στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐγώ, εἶναι οἱ ἀκόλουθες: α) ἡ ὑπαρξὴ τῆς θεότητας, ποὺ προσδιορίζει τὸ πᾶν καὶ ποὺ τὸ ὑποκείμενο διαπιστώνει μὲ μέσο τὶς ἐμφυτεῖς ἐννοίες τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ τελείου, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀντιστοιχία ἀπὸ ἀποψηπραγματικότητας, ποὺ χαρακτηρίζει τὴ σχέση αἰτίου — ἀποτελέσματος στὸ νόμο τῆς αἰτιότητας· καὶ β) ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχία ἀνάμεσα σὲ κόσμον ἐννοιῶν καὶ κόσμον πραγμάτων, ποὺ ἡ ἐγκυρότητά της διασφαλίζεται ἀπὸ τὴ θεότητα τὴν ἴδια. Σὰν ἀπόλυτα τέλειος προσδιοριστικὸς παράγοντας τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ὁ Θεὸς θέσπισε τὴν ἀντιστοιχία αὐτὴ ὡς νόμο καὶ ὡς κριτήριον τῆς ἀλήθειας. Τὴν πρωταρχικὴ σημασία τοῦ ὀρθοῦ λόγου στὸ σχηματισμὸ τῆς γνώσης ἀμφισβήτησε ὁ *John Locke*, ποὺ τονίζει τὴ σημασία τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας στὸν προσδιορισμὸ τῶν περιεχομένων τῆς νόησης: «*nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu*». Ὁ *Leibniz* ὅμως, θερμὸς συνήγορος τοῦ *Descartes*,

προσθέτει στη φράση του Locke: «...nisi intellectus ipse...», αποκαθιστώντας έτσι στην ηγεμονική του θέση τὸν ὀρθὸ λόγον. Ἀπόλυτα ἀληθινὲς εἶναι κατὰ τὸν Leibniz οἱ γνώσεις τοῦ λόγου, ἐνῶ οἱ ἐμπειρικὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ σχετικότητα. Στὴν καρτεσιανὴν θέση τῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα σὲ κόσμον ἐννοιῶν καὶ σὲ κόσμον πραγμάτων ξαναγύρισε μὲ ἄλλη μορφή ὁ Hegel, ποὺ διδάσκει, πὼς οἱ νόμοι τοῦ πραγματικοῦ εἶναι ταυτόσημοι μὲ τοὺς νόμους τῆς διάνοιας.

2. Ὁ ἐμπειρισμὸς

Γιὰ τὸν ἐμπειρισμὸ πηγὴ τῆς γνώσης εἶναι ἡ ἐμπειρία καὶ ὄργανα ποὺ διαβιβάζουν τὶς σχετικὲς πληροφορίες στὴ συνείδηση εἶναι οἱ αἰσθήσεις. Ὁ ρόλος τῆς νόησης συνίσταται ἀπλῶς στὴν ἀνάλυση καὶ τὴ σύνθεση τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Ὅπως ὁ ὀρθολογισμὸς, τὸ ἴδιο καὶ ὁ ἐμπειρισμὸς ἔχει ἑλληνικὴ προέλευση. Ὁ Πρωταγόρας, θεωρώντας τὸν ἄνθρωπον σὰν μέτρο κάθε ἀξίας, ἀποδίδει στὸν αἰσθητηριακὸ του μηχανισμό τὸ ρόλο τοῦ σχηματισμοῦ τῆς γνώσης, ποὺ πηγὴ της εἶναι ἡ ἐμπειρία. Ὁ Ἀριστοτέλης παρὰ τὴ συμπάθειά του πρὸς τὸν ὀρθὸ λόγον, εἶναι ἐμπειρικὸς καὶ τονίζει, πὼς ἡ γνώση τοῦ μερικοῦ εἶναι γνώση ἐμπειρικὴ, «ἡ μὲν ἐμπειρία τοῦ καθ' ἕκαστον ἔστι γνώσις» (Φυσ., 1, 5, 980β, 28): «ἐκ τῆς ἐμπειρίας τὴν καθόλου λαμβάνομεν ἐπιστήμην» (Φυσ., VII, 3, 247β 20). Μνήμη εἶναι ἡ λειτουργία τῆς αἰσθητηριακῆς σύλληψης τοῦ πραγματικοῦ καὶ συνεπῶς τοῦ σχηματισμοῦ τῆς ἐμπειρίας: «γίγνεται δ' ἐκ τῆς μνήμης ἐμπειρία τοῖς ἀνθρώποις· αἱ γὰρ πολλαὶ μνήμαι τοῦ αὐτοῦ πράγματος μιᾶς ἐμπειρίας δύναμιν ἀποτελοῦσιν» (Μετὰ τὰ φυσικά, I, 980β). Ἡ ἀριστοτελικὴ μνήμη παίρνει στοὺς Στωϊκοὺς τὸ ὄνομα φαντασία: πολλὲς φαντασίαι συγκροτοῦν τὴν ἐμπειρία. Ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει σχετικῶς τὰ ἀκόλουθα: «ἐμπειρία γὰρ ἔστι τὸ τῶν ὁμοειδῶν φαντασιῶν πλῆθος» (Περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις, 4, 11). Ἡ ἐμπειρία χρησιμεύει σὰν μέσο ἐγγραφῆς τῶν παραστάσεων - γνώσεων στὴν ψυχὴ, ποὺ μοιάζει σὰν ἄγραφο χαρτὶ ἢ tabula rasa, ὅπως εἶπαν ἀργότερα οἱ σχολαστικοὶ κατὰ τὸ μεσαίωνα: «ὅταν γεννηθῇ ὁ ἄνθρωπος, ἔχει τὴν ψυχὴν αὐτοῦ

ὡσπερ χάρτην εὐεργον εἰς ἀπογραφὴν. εἰς τοῦτο μίαν ἐκάστην τῶν ἐννοιῶν ἐναπογράφεται, πρῶτος δὲ ὁ τῆς ἀναγραφῆς τρόπος ὁ διὰ τῶν αἰσθήσεων» (Πλουτ., Περὶ τῶν ἀρεσκ., 4 11). Ἐμπειριοκρατικὴ εἶναι ἡ θεωρία τοῦ Ἐπικούρου, ποὺ πρεσβεύει πὺς ἡ πρόληψη, δηλαδή ἡ σωστὴ γνώση, πηγὴ τῆς ἔχει τὴν ἐμπειρία. Κατὰ τὸ Διογένη Λαέρτιο «λέγων ἐστὶν ὁ Ἐπίκουρος κριτήρια τῆς ἀληθείας εἶναι τὰς αἰσθήσεις καὶ προλήψεις καὶ τὰ πάθη» (I, 31). «πᾶς λόγος ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων ἤρτηται» (I, 32). «τὴν δὲ πρόληψιν λέγουσιν οἷονεὶ κατάληψιν ἢ δόξαν ὀρθὴν ἢ ἐννοιαν ἢ καθολικὴν νόησιν ἐναποκειμένην, τουτέστι μνήμην τοῦ πολλάκις ἔξωθεν φανέντος» (I, 33). Ἡ φιλοσοφία τοῦ μεσαίωνα ἔχει ὑποστῆ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτέλη, γι' αὐτὸ καὶ ἡ θέση, ποὺ παίρνουν οἱ σχολαστικοὶ πάνω στὸ πρόβλημα τῆς πηγῆς τῆς γνώσης, εἶναι ἐμπειριοκρατικὴ παρὰ τὴ θεοκρατικὴ χροιά τῆς φιλοσοφίας των. «Experientia est singularium cognitio», λέγει ὁ *Albertus Magnus* (*Summa theol.* II, 25, 2). Ὁ *Θωμᾶς Ἀκινᾶτος* στὸν Ἀριστοτέλη στηρίζεται, ὅταν λέγῃ «experientia fit ex multis memoriis» (*Summa theol.*, I, 54, 5). Κατὰ τοὺς νέους χρόνους ἀποφασιστικὰ ἐμπειρικοὶ εἶναι ὁ *Fr. Bacon*, ποὺ τονίζει τὴν ἀνώτερη ἐπιστημονικὴ ἀξία τῆς ἐμπειρίας, ὁ *John Locke*, ποὺ ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴ ἐμφύτων ἐννοιῶν, ἀποδίδοντας στὴ νόηση τὴν ἰκανότητα μόνο γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἐμπειρίας, ποὺ γίνεται μὲ μέσο τὴ ἀφαίρεση καὶ τὴ γενίκευση καὶ τέλος οἱ *Berkeley* καὶ *Hume* παρὰ τὴν ἰδεαλιστικὴ χροιά τῆς φιλοσοφίας των. Ὁ *Berkeley* ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴ ἀφηρημένων ἐννοιῶν καὶ δέχεται μόνον αἰσθητηριακὰς ἐντυπώσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ποὺ ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὅμως εἶναι φαινομενικὴ καὶ ὄχι ὑλική. Ἀνοίγοντας κατὰ κάποιον τρόπο τὸ δρόμον στὸν *Kant*, ὁ *Berkeley* δέχεται, πὺς ἡ φαινομενικὴ ἐμπειρία ἀποτελεῖται ἀπὸ τύπους, ποὺ ἡ νόηση προβάλλει στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον· τὸ κῦρος των ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὴ θεότητα, ποὺ τις ἐνεφύτευσε στὴ νόηση. Τὴν ἀπριορικότητα τῆς ὑπαρξὸς τῶν γνωστικῶν στοιχείων (ἐννοιῶν, ἀξιωμάτων κ.λπ.) καὶ συνεπῶς τὴν προεμπειρικὴ καὶ ὀρθολογικὴ προέλευση τῆς γνώσης ἀρνεῖται ὁ *J. St. Mill*, ποὺ φτάνει στὸ σημεῖον νὰ ἀποδώσῃ καὶ στὰ μαθηματικὰ ἀκόμη ἀξιώματα τὸ χαρακτῆρα μιᾶς γενικευμένης ἐμπειρίας.

Στὴν τελευταία ἀκρότητα ὁδηγεῖ τὸν ἐμπειρισμὸς ὁ *de Condillac*, πὸν διδάσκει, πὸς πηγὴ τῆς γνώσης εἶναι ἡ αἴσθησις (αἰσθησιαρχία, sensualismus) καὶ πὸς ἡ νόησις δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἐκλεπτυσμένη αἴσθησις.

3. Ὁ κριτικισμὸς

Ὁ κριτικισμὸς τοῦ Kant στὴν οὐσία εἶναι ἓνας κριτικὸς ὀρθολογισμὸς, γιατί δέχεται βέβαια, πὸς ἡ γνώσις εἶναι προῖδὸν τῆς τυποποίησης τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἐμπειρίας ἀπὸ τοὺς τύπους τῆς νόησις, στὴν ὑπαρξὴ ὅμως αὐτῆ τῆς φαινομενικῆς ἐμπειρίας ἀποδίδει προεμπειρικὴ προέλευσις, ἀφοῦ οἱ τύποι τῆς αἰσθητικότητος καὶ οἱ νοητικὲς κατηγορίαι εἶναι μέσα, πὸν χρησιμεύουν γιὰ τὴ σύστασὴ τῆς ἀπὸ τῆ νόησις.

4. Ἡ ἐνορατικὴ θεωρία

Θεμελιωτῆς καὶ κυριώτερος ὑπέρμαχος τῆς ἀποψῆς αὐτῆς εἶναι ὁ *Bergson*, πὸν πρεσβεύει, ὅτι πηγὴ τῆς γνώσης δὲν εἶναι ἡ νόησις, πὸν λειτουργεῖ μὲ τρόπο τυπικὸ, μὰ τὰ ἄμεσα δεδομένα τῆς συνείδησις, πὸν γνωρίζομε μὲ τὴν ἰδιότυπη αὐτῆ πνευματικὴ λειτουργία, πὸν καλεῖται ἐνόρασις. Ἡ λειτουργία αὐτῆ συνίσταται σὲ μιὰ βύθισις τοῦ νοοῦντος ὑποκειμένου στὸ βάθος τοῦ ἀντικειμένου, ὅπου συλλαμβάνει τὴν πραγματικότητα σὰν καθαρὴ διάρκεια καὶ συνεχὲς γίνεσθαι. Ἐνόρασις εἶναι καὶ ἡ αὐτοβύθισις τοῦ ὑποκειμένου στὸ βάθος τοῦ ἴδιου τοῦ εἶναι του, πὸν τὸ θεωρεῖ ὑπὸ τῆ μορφῆ τοῦ ἀντικειμένου. «Καλοῦμε ἐνόρασις, λέγει ὁ *Bergson*, τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς νοητικῆς συμπάθειαις, πὸν μᾶς ὁδηγεῖ σὲ κάτι πὸν μᾶς κάνει ἓνα μὲ τὸ μοναδικὸ καὶ ἀνεκφραστο πὸν ἔχει» (*Introduction à la Métaphysique*, σ. 29). Σὲ ἀντίθεσις μὲ τὴν ἐνόρασις τελεῖ ἡ λειτουργία τῆς διάνοιας, πὸν δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ πραγματικὸ, γιατί τὰ μέσα πὸν χρησιμοποιεῖ (ἐννοιαις, ἀρχαῖς κλπ.) εἶναι αὐθαίρετα κατασκευάσματα, πὸν ἐπιφέρουν τὴν παραποίησὴ του. Κύριον χαρακτηριστικὸ τῆς διάνοιας εἶναι ἡ μαθηματικὴ σκέψις, πὸν μὲ τὰ σύμβολά της τυποποιεῖ, ἀποκρυσταλλώνει καὶ συνεπῶς ἀπονεκρώνει τὴν πραγματικότητα, μὲ σκοπὸ νὰ τὴν κἀνῃ ὑποχείρια γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησις καθαρὰ πρακτικῶν σκοπῶν.

5. Συμπέρασμα

Ἡ νοητικο - νοηματικὴ ὑφὴ τῆς γνώσης ἐπιλύει κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὸ πρόβλημα τῆς πηγῆς της. Ἐπομένως κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς γνώσης εἶναι ἡ ἀναφορικότητα, ἡ ἐμπειρικὴ τῆς ὑφὴ εἶναι τὸ ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο. Ἡ γνώση εἶναι κυρίως ἕνα βίωμα καὶ ἡ ἐπαφὴ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, πού εἶναι τὸ κυριώτερό της στοιχεῖο, ἔχει ἐμπειρικὴ χροιά. Βέβαια, ὅπως κι' ἄλλοτε τονίσαμε, στὸν ὄρο ἐμπειρία πρέπει νὰ δώσωμε μεγάλη εὐρύτητα καὶ νὰ περιλάβωμε ὄχι μόνο τὴν ἐξωτερικὴ - αἰσθητηριακὴ, μὰ καὶ τὴν ἐσωτερικὴ - ἐνορατικὴ ἐμπειρία. Ἐτσι, σὰν πηγὴ γνώσης ἀποκαλύπτεται τὸ σύνολο τοῦ πραγματικοῦ. Ὁρθολογισμὸς καὶ ἐμπειρισμὸς εἶναι μονομερεῖς θεωρίες, γιατί θέλουν νὰ ἀπολυτοποιήσουν ἀξιολογικὰ σὰν μοναδικὸ γνωστικὸ παράγοντα ἕνα μόνο, ἐνῶ ἡ συνεργασία των εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς γνώσης. Ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση πού τὸ ὑποκείμενο θὰ ἠθέλε νὰ θεωρήσῃ τὸν ἑαυτό του καὶ μόνο σὰν παράγοντα γνώσης καὶ νὰ καταργήσῃ τελείως τὸν πραγματικὰ ὑπάρχοντα ἀντικειμενικὸ κόσμο, πού θὰ ἀνήγαγε σὲ ἀπλὸ παράγωγο τῆς δημιουργικῆς του ἐνέργειας, πάλι θὰ εἶχε ἀνάγκη ἐνὸς ἀντικειμένου, τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀπὸ ὅπου θὰ ἀντλοῦσε τὰ στοιχεῖα, πού θὰ τοῦ ἦσαν ἀπαραίτητα γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς ἔστω καὶ ὑποκειμενικοῦ κόσμου, πού θὰ τὸν θεωροῦσε σὰν ἀντικείμενο γνώσης στὴν κυριολεξία. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πάλι, ἡ θεώρηση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας ὡς μόνης πηγῆς γνώσης, ὅπως πρεσβεύει ὁ ἐμπειρισμὸς, ἔχει τὸ μεγάλο μειονέκτημα ὅτι στερεῖ τὸ νοοῦν καὶ γινῶσκον ὑποκείμενο ἀπὸ ἕνα σπουδαιότατο τομέα, ἀπὸ τὸ ἴδιό του ἐγώ, πού θὰ μπορούσε νὰ τοῦ προμηθεύσῃ πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐντελέστερη ὀργάνωση τῆς γνώσης.

Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ταυτόχρονης θεώρησης τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου ὡς πηγῶν γνώσης ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ταυτότητα τῆς ὑφὴς καὶ τῆς σύνθεσής των. Ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο ἀποτελοῦν μορφὲς ὀργάνωσης καὶ συγκεκριμένης ἔκφρασης τοῦ εἶναι. Συνεπῶς καὶ τὰ δυὸ ἔχουν τοὺς ἴδιους τίτλους καὶ

μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν στὸν ἐρευνητὴ σὰν ἀντικείμενα γνώσης στὸ ἴδιο νόημα καὶ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο.

III. Η ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Ἡ μεγάλη διαμάχη ἀνάμεσα στὸ ρεαλισμὸ καὶ στὸν ἰδεαλισμὸ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ προβλήματος τῆς οὐσίας τῆς γνώσης ἔχει μεταφυσικὴ προέλευση, γιατί σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀντίθεση, ποὺ ἀναπτύχθηκε ἀνάμεσα σὲ ἀντίστοιχα κοσμοθεωρητικὰ συστήματα, ὅπως ὁ ὕλισμὸς καὶ ἡ πνευματοκρατία.

1. Ὁ ρεαλισμὸς

Ἡ θέση αὕτη πρεσβεύει τὴν ἀφ' ἑαυτῆς ὕπαρξη τοῦ κόσμου τῆς ἀντικειμενικότητας ὡς κόσμου πραγμάτων, ποὺ ὄχι μόνο εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ νόηση, μὰ καὶ τὴν προσδιορίζουν ἀπὸ ἄποψη γνωστικὴ. Θεμελιώδης λειτουργία ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ ὑποκείμενο καὶ παίρνει γνώση τῶν ἀντικειμένων, εἶναι ἡ ἀντίληψη, ποὺ συγκριτικὰ μὲ τὴν παράσταση ὑπερέχει. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἐνῶ ἡ παράσταση σὰν προῖόν τῆς λειτουργίας τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποκειμένου εἶναι ἐπιδεκτικὴ μεταλλαγῆς, ἡ ἀντίληψη δὲν εἶναι, γιατί πηγὴ τῆς εἶναι τὰ ἴδια τὰ πράγματα, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο. Σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ γνώση στὴν οὐσία δὲν εἶναι παρὰ ἀντίληψη τοῦ κόσμου τῶν πραγμάτων, ποὺ ἀσκοῦν πάνω στὴ νόηση ἐξουσία προσδιορισμοῦ γνωστικῆς φύσης. Ἡ θεώρηση τῆς ἀντίληψης ὡς αἰσθητηριακῆς λειτουργίας ὁδηγεῖ στὸ φυσικὸ ἢ ἀπλοῖκὸ ρεαλισμὸ, ποὺ πρεσβεύει πὼς ἡ γνώση εἶναι ἓνα ἀπλὸ προῖόν τῆς, ἐνῶ ἡ κριτικὴ θεώρηση τοῦ πραγματικοῦ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τὴν αἰσθητηριακὴ τῆς χροιά, ἀποδίδοντας στὰ πράγματα μιὰ ὑφὴ διάφορη ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ των μορφή. Ἡ δεύτερη αὕτη ἄποψη καλεῖται κριτικὸς ρεαλισμὸς. Ἐκπρόσωποι τοῦ ρεαλισμοῦ εἶναι οἱ προσωκρατικοὶ καὶ ἰδιαίτερα οἱ φυσικοὶ τῆς Ἰωνίας, καθὼς καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ποὺ εἶναι γνωστὴ ἡ θεωρία του γιὰ τοὺς πόρους καὶ τὶς ἀπορροές. Ἡ γνώση σχηματίζεται ἀπὸ τὶς ἀπορροές, δηλαδὴ μικρὰ σωματίδια, ποὺ ἐκπέμπονται ἀπὸ τὰ διάφορα ἀντικείμενα καὶ μπαίνουν μέσα στοὺς πόρους τῆς νόησης, δημιουργ-

γώντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τῆ γνώση. Ρεαλιστικὲς ἀπόψεις ὡς πρὸς τὴν οὐσία τῆς γνώσης διετύπωσαν ἐπίσης ὁ *Δημόκριτος* καὶ ὁ *Πλάτων* κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους ὁ *Descartes*, ποὺ κάνει διάκριση ἀνάμεσα στὶς προσδιοριστικὲς τῆς γνώσης ποιότητες ποὺ ἀνήκουν στὰ πράγματα (*in rebus ipsis*) καὶ στὶς ἄλλες, ποὺ ἐνυπάρχουν στὴ νόηση (*in nostra cogitationem*).

2. Ὁ ἰδεαλισμὸς

Γιὰ τὸν ἰδεαλισμὸ οὐσία τῆς γνώσης εἶναι οἱ ἐννοιες, οἱ παραστάσεις καὶ γενικὰ οἱ σκέψεις τοῦ ὑποκειμένου. Ἡ ἀποψη αὕτη εἶναι συνέπεια τοῦ ἰδεαλισμοῦ νοουμένου ὡς μεταφυσικῆς θεωρίας, ποὺ πρεσβεύει, ὅτι ὑπόστρωμα τοῦ παντός εἶναι ἡ καθαρὴ πνευματικότητα, ποὺ μιὰ μερικὴ μορφή ἐνσάρκωσής της εἶναι τὸ ὑποκείμενο. Ὁ ἰδεαλισμὸς σὰν γνωσιολογικὴ θεωρία διακρίνεται σὲ *ἀντικειμενικὸ ἰδεαλισμὸ*, ποὺ τονίζει πὼς ἡ γνώση εἶναι μιὰ κατηγορικὴ ἔκφραση τοῦ πνεύματος νοουμένου ὡς πρώτης ἀρχῆς καὶ ὡς οὐσίας τοῦ κόσμου καὶ σὲ *ὑποκειμενικὸ ἰδεαλισμὸ*, ποὺ καλεῖται καὶ *σολιψισμὸς* (*solus ipse*) καὶ ποὺ πρεσβεύει, πὼς ἡ μόνη ὑπαρκτὴ πραγματικότητα εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου, ἐνῶ τὰ πράγματα δὲν εἶναι παρὰ ἀποτελέσματα τῆς προβολῆς τῶν περιεχομένων της κι' ὅτι ἡ γνώση δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σύλληψη καὶ ἔκφρασή των. Θεμελιωτῆς τοῦ ἰδεαλισμοῦ εἶναι ὁ *Πλάτων*, ποὺ πρεσβεύει, ὅτι ὁ ὁ μόνος κόσμος ποὺ ὑπάρχει πραγματικά, εἶναι ὁ κόσμος τῶν Ἰδεῶν, ὅπου προὔπηρξε ἡ ψυχὴ πρὶν ἐνσαρκωθῆ στὸ σῶμα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο γνώση εἶναι ἡ ἔκφραση τῶν Ἰδεῶν, ποὺ πετυχαίνει ἡ ψυχὴ μὲ τὴν ἀνάμνηση τῶν βιωμάτων της κατὰ τὴν περίοδο τῆς προὔπαρξής της στὸν ὑπερβατικὸ ἐκεῖνο κόσμο. Τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴ γνώση σὰν ἀνάμνηση τῶν Ἰδεῶν ὁ *Πλάτων* ἐκθέτει στὸ «*Μένωνα*» καὶ στὸ «*Θεαίτητο*», ὅπου ἀσκεῖ δριμύτατη κριτικὴ κατὰ τῆς αἰσθησιαρχίας τῶν σοφιστῶν. Τὴ γνώση τοῦ ὑπεραισθητοῦ σὰν μόνη ἀληθινὴ γνώση δέχεται καὶ ὁ *Πλωτῖνος*, ποὺ σὰν μέσο πρόσφορο γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ θεωρεῖ τὴν ἔκσταση. Κατὰ τοὺς νέους χρόνους ὑπέρμαχος τοῦ ἰδεαλισμοῦ εἶναι ὁ *Descartes*, μόνον ποὺ ὁ

κοσμολογικός του δυϊσμός τὸν ἀναγκάζει νὰ δεχθῆ ὡς δυνατὴ καὶ τὴ γνώση τῆς ἔκτασης, ποὺ δημιουργεῖται μὲ τὴν αἰσθητηριακὴ ἐμπειρία, πρᾶγμα ποὺ ἀποφεύγει ὁ Leibniz, δεχόμενος τὴ νόηση ὡς κατηγορηματικὴ καὶ τῶν ἑκτατῶν πραγμάτων καὶ συνεπῶς τὴ γνώση μόνον ὡς γνώση τοῦ νοητοῦ ἐξ αἰτίας τῆς δυναμικῆς ὑφῆς, ποὺ παρουσιάζει κάθε ὄντοτητα - μονάδα συστατικὴ τοῦ παντός. Σὲ ἀπόλυτη ριζικότητα ὁδηγεῖ τὸν ἰδεαλισμὸν ὁ Berkeley, ποὺ ἀποδίδει στὸν ἑξωτερικὸ κόσμον προέλευση ὑποκειμενικὴ (προβολὴ ὑποκειμενικῶν στοιχείων, δηλαδὴ εἰκόνων καὶ νοημάτων) καὶ συνεπῶς στὴ γνώση μιὰ χροιά καθαρὰ ὑποκειμενικὴ, δεδομένου ὅτι ἡ θεότητα, ποὺ θεωρεῖται σὲ τελευταία ἀνάλυση ὡς πηγὴ καὶ αἰτία τῶν συστατικῶν στοιχείων τῆς γνώσης, ποὺ ἐνυπάρχουν στὴ νόηση, εἶναι τὸ Ἀπόλυτο Πνεῦμα καὶ ἐπομένως τὸ Ἀπόλυτο Ὑποκείμενο. Τὴ γνώση ὡς αὐτογνωσία τῆς πνευματικότητος, τόσο στὰ ἐπὶ μέρους ἄτομα ὅσο καὶ στὴν ἀπόλυτη μορφή της δέχονται οἱ Fichte, Schelling καὶ Hegel, μαθητὲς τοῦ Kant, ἀδιάφορο ἂν στὴν πνευματικότητα δίνει ὁ καθένας κτ' ἓνα διαφορετικὸ ὄνομα, ὅπως καθαρὸ Ἐγὼ ὁ Fichte, Ἀπόλυτο ὁ Schelling καὶ Ἰδέα ὁ Hegel. Κάτι παρόμοιο πρεσβεύουν καὶ οἱ νεοκαντιανοὶ τῆς σχολῆς τοῦ Marburg μὲ τὸν Hermann Cohen ἐπὶ κεφαλῆς, ποὺ διδάσκει, πῶς ἀφοῦ ἡ νόηση εἶναι ἡ ἀπόλυτη πραγματικότητα, ποὺ προσδιορίζει κάθε φαινόμενο, θὰ προσδιορίξῃ καὶ τὸ φαινόμενο τῆς γνώσης.

3. Ὁ φαινομενισμὸς

Γιὰ τὸ φαινομενισμὸν ἀφοῦ τὸ πρᾶγμα καθ'αυτὸ εἶναι ἀπρόσιτο στὴ γινώσκουσα συνείδηση, ἡ οὐσία τῆς γνώσης συνίσταται στὴν κατηγορικὴ ἔκφραση τοῦ φαινομένου, ποὺ ἡ σύστασή του ἀνάγεται αἰτιακῶς πάλι στὸ νοοῦν ὑποκείμενο καὶ στὰ προεμπειρικὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτει. Ὁ ρελατιβιστικὸς τόνος τῆς γνωσιοθεωρητικῆς αὐτῆς λύσης εἶναι φανερός, ἀφοῦ ἀπὸ τὴ γνώση λείπει τὸ πιὸ σημαντικὸ μέρος τοῦ πραγματικοῦ, δηλαδὴ τὸ πρᾶγμα καθ'αυτὸ ἢ ἡ οὐσία τοῦ παντός.

4. Συμπέρασμα

Πορισματικὰ θὰ ταχθοῦμε μὲ τὴν ἄποψη τῆς Φαινομενολο-

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

γίας, πού πρεσβεύει τὴν ἀδιάρρηκτη ἐνότητα τῶν συστατικῶν ὄρων τοῦ πραγματικοῦ σὰν βασικὸ κατηγόρημα τῆς διάρθρωσῆς του. Ἡ μονιστικὴ τῆς ὄντολογίας ἰδεαλιστικοῦ τύπου ἔχει σὰν ἀναγκαία συνέπεια ἓνα γνωσιοθεωρητικὸ δογματισμὸ κριτικοῦ χαρακτήρα. Ἡ οὐσία τῆς γνώσης συνίσταται στὴν κατηγορικὴ σύλληψη καὶ ἔκφραση τοῦ ἀντικειμενικὰ ὑπάρχοντος κόσμου τῶν οὐσιῶν, πού ἐνεργεῖ ἢ ὑπερβατικὴ συνείδηση μὲ μέσο τὴν ἐνόραση τοῦ cogito, θεωρούμενη σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς θεμελιακῆς σπουδαιότητος βιωματικῆς ἐνέργειες γνωστικῆς φύσης.

*
* *

Ἡ μεταφυσικὸς τόνος τῆς προβληματικῆς τῆς Γνωσιολογίας εἶναι ἔντονα ἐκδηλὸς καὶ ἀνάγεται αἰτιακῶς στὴν ὑποκειμενικότητα τὴν ἴδια, πού εἶναι ὁ συστατικὸς τῆς παράγοντας. Ἡ ὕψη καὶ ἡ σύνθεση τῆς ὑποκειμενικότητας προσδιορίζουν τὸν προσανατολισμὸ τῆς γνωσιολογικῆς ἔρευνας, καθὼς καὶ τὶς κατευθύνσεις, πρὸς τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ ἐπιδιωχθῆ ἢ ἐπίλυση τῆς προβληματικῆς, πού ἀναπτύσσεται γύρω ἀπ' αὐτήν. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο καὶ ἡ ὑπεροχὴ ἀνήκει στὴ μεταφυσικὴ ἔρευνα καὶ ἡ Γνωσιοθεωρία πρέπει νὰ εἶναι μιὰ μεταφυσικὴ τῆς γνώσης, γιατί ἀπὸ τὴ λύση πού θὰ δοθῆ στὸ πρόβλημα τῆς φύσης τῆς σκεπτόμενης συνείδησης ὡς μονάδας συστατικῆς τοῦ πραγματικοῦ, θὰ ἐξαρτηθῆ καὶ ἡ λύση τοῦ προβλήματος τῆς λειτουργικῆς τῆς διαλεκτικῆς, πού εἶναι πρόβλημα κατ' ἐξοχὴν γνωσιοθεωρητικὸ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αριστοτέλους: Μετά τὰ φυσικά (γαλ. ἔκδ. Firmin-Didot).
Bachelard G., Le nouvel esprit scientifique (Paris, P.U.F., 1958).
Bachelard S., La logique de Husserl (Paris, P.U.F. 1957).
Βορέα Θεοφ. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν (Ἀθήναι, 1935).
Γεωργούλη Κ., Αἱ σύγχρονοι φιλοσοφικαὶ κατευθύνσεις (Ἀθή-
ναι, 1954).
Descartes R., Oeuvres philosophiques et morales (Paris, Bi-
bliothèque des Lettres, 1948).
Διογένης Λαερτίου, Περί βίων, δογμάτων κλπ. (Paris,
Firmin-Didot, 1878).
Dürkheim Em., Οἱ κανόνες τῆς κοινωνιολογικῆς μεθόδου (μετ.
Παπαλεξάνδρου, Ἀθήναι, 1949).
Θεοδωρίδης Χ., Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία (Ἀθήνα, 1933).
Gurvitch G., Les tendances actuelles de la philosophie alle-
mande (Paris, Vrin, 1949).
Hartmann N., Les principes d'une métaphysique de la con-
naissance (2 vol., Paris, Aubier, 1945).
Husserl Ed., Idées directrices pour une phénoménologie (μετ.
γαλ. Paul Ricoeur, Paris, Gallimard 1950).
» Méditations cartésiennes (Paris, Colin, 1950).
Ἰσηγόνη Ἀντ. Μαθήματα Φιλοσοφίας (Ἀθήναι, 4η ἔκδ. 1960).
Janakélévitch Vl., Philosophie première (Paris, P. U. F.,
1954).
Κουτάλου Δ., La dialectique de l'Être Absolu (Paris, 1953).
» La psychologie de la création (Paris, 1953).
» Φαινομενολογία καὶ Μεταφυσική (Θεσσαλονίκη, 1957).
» Δελτίο φιλοσοφικῶν σπουδῶν (τ. I. II, Θεσσαλονίκη 1957).
» Θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς φιλοσοφίας (Θεσσαλονίκη, 1957).
Lyotard J., La phénoménologie Paris, P.U.F., 1954).
Παπανούτσου Ε., Γνωσιολογία Ἀθήνα, 1954).
Πλάτωνος, Ἔργα (ἔκδ. Belles Lettres, (Paris).
Τατάκης Β., Φιλοσοφικά Μελετήματα: Διαίρεση - Μερισμός (Νεά-
πολη Κρήτης, 1940).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελίδες 7
I. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ	» 7
1. Όρισμός τῆς Φιλοσοφίας	» 7
2. Ἱστορική ἐπισκόπηση τῆς ἔννοιαι τῆς Φιλοσοφίας	» 7
II. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ	» 12
1. Ἡ φύσις τῆς ἐπιστήμης	» 12
2. Σχέσις ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας	» 14
III. ΔΙΑΙΡΕΣΙΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ	» 15

ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Α' ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ	» 18
Β'. Η ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ ΤΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	» 19
1. Ἡ ἔννοια	» 20
2. Ἡ κρίσις	» 21
. Ὁ συλλογισμὸς	» 23
Γ'. ΟΙ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ	» 25
Δ'. Η ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ	» 26
Ε'. Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ	» 28
1. Ἐπαγωγή καὶ ἀπαγωγή	» 28
2. Ἀνάλυσις καὶ σύνθεσις	» 28
3. Ἐνδοσκόπηση	» 29
4. Ὑπόθεσις καὶ ἀπόδειξις	» 29
5. Εἰρωνεία	» 30
7. Μεθοδικὴ ἀμφιβολία	» 31
7. Φαινομενολογικὴ ἀναγωγή	» 31
ΣΤ'. ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑΣ	» 32
1. Φαινόμενο καὶ νοούμενο	» 32
2. Τὸ εἶδος.— Ἡ φαινομενολογία ὡς εἰδητικὴ ἐπιστήμη	» 33
3. Τὸ βίωμα	» 34

Ζ'. Η ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ	» 35
1. Ὁ δρισμὸς	» 36
2. Ἡ θεωρία	» 36
3. Τὸ σύστημα ἑρμηνείας	» 37
Η'. Η ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ	» 37
I. E. HUSSERL	» 37
II. N. HARTMANN	» 39
1. Φαινομενολογικὴ περιγραφή τῆς γνώσης	» 40
2. Ἡ ἀπορητικὴ	» 41
3. Κριτικὴ τῆς γνωσιολογίας τοῦ N. Hartmann	» 48
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑΣ	
I. ΤΟ ΔΥΝΑΤΟ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ	» 45
1. Ὁ δογματισμὸς	» 45
2. Ὁ σκεπτικισμὸς	» 46
3. Ὁ κριτικισμὸς	» 48
4. Ὁ θετικισμὸς	» 48
5. Ἡ ἐπιστημολογικὴ θεωρία	» 49
6. Ὁ πραγματισμὸς	» 50
7. Ἡ κοινωνιολογικὴ ἀντίληψη	» 51
8. Συμπέρασμα	» 53
II. Η ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ	» 54
1. Ὁ ὀρθολογισμὸς	» 54
2. Ὁ ἐμπειρισμὸς	» 56
3. Ὁ κριτικισμὸς	» 58
4. Ἡ ἐνορατικὴ θεωρία	» 58
5. Συμπέρασμα	» 59
III. Η ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ	» 60
1. Ὁ ρεαλισμὸς	» 60
2. Ὁ ἰδεαλισμὸς	» 61
3. Ὁ φαινομενισμὸς	» 62
4. Συμπέρασμα	» 62
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	» 65
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	» 67

